

ՄԱՍԻԿՈՆԵԱՆ ՏՈՂՄԸ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ, ՄԷՋ ¹⁾

V

Թշնամու տուած հարուածներն անհետեանք չմնացին. հայոց տէրութեան անկման ջանքերը գնալով զգալի էին դառնում: Անբախտ Հայաստանը դժուար էր շունչ քաշում կրօնամով՝ խարդախ Բիւզանդիոնի և բռնաւոր Տիւրքոնի արանքում: Սասանեան հարստութեան հաստատուելու օրից մինչև ճակատագրական 428-թիւը, երբ վերջացաւ հայոց Թադաւորութիւնն Արշակունեաց ցեղից՝ հայերը 12 թադաւոր ունեցան, և 202 տարուց, որ այդ միջոցն է անում, — Հայաստանը 160 տարի միայն տէր ունեցաւ, մնացած 42 տարին բաժին թողնելով անիշխանութեան: Եթէ աչքի առաջ ունենանք այն հանգամանքը, որ միջին թուով իւրաքանչիւր թադաւորի իշխանութիւնը 13 տարի ու մի քանի ամիս էր քաշում ամբողջ 160 տարուայ ընթացքում, այն էլ անցնում թշնամու որոգայթների դէմ կռուելով, — հասկանալի կլինի՝ թէ ինչ օրեր էին քաշում մեր թադաւորները և ինչ վիճակի մէջ էր դժբախտ Հայաստանը...

Եսականութեան ժամանակներ էին. երկրի ոյժերը ցիր ու ցան եղած իւրաքանչիւրը մի անկիւնում կուչ եկած իւր գլխի մասին էր մտածում: Համերաշխութեան փրկարար գաղափարի վսեմ նշանակութիւնն անմատչելի էր այդ ժամանակի մարդկանց. տիրող միացնող միակ գաղափարը կրօնականն էր, այն էլ վարագորուած՝ միտքը կաշկանդող: Գրիստոնէական հաւատից այսքանն էր հասկացել հեթանոս հայը, թէ մարդ չպիտի սպանել, բայց թէ ինչ դէպքում, պարզ չէր նրա համար: Մարդիկ շատ էին մոռացել կեանքի պահանջները. աւելի դրախտ ընկնելու մասին էին մտածում,

քան հայրենիքի ազատութեան: Ուստի տիրել էր քաջ հայ ժողովրդի մտքին՝ չէր կարողանում օգտուել իւր ոյժերից, որովհետեւ, շնորհիւ ազիտութեան, չգիտէր ինչ ոյժի տէր է: Ունդճը իւր յաղթուիլը սեփական ոյժերի թուլութեան նշան էր համարում, չէր իմանում, որ ինքը միայն մի անմեղ զոհ է իշխանների դաւաճանութեան և եսամոլութեան. իւր ամեն մի պարտութիւնը Աստուածային պատիժ էր համարում, տուանց իմանալու, որ այդ անմիաբանութեան արդիւնք է միայն: Հայ ժողովուրդը նման էր ասպետի, որի զէնքերը թագցրել էին նրանից, մեքենայի՝ որի շոգին հանգցրել էին: Տուրուբերանի, Վասպուրականի յաղթանդամ հայը փախչում էր հեթանոս պարսկի առաջ՝ երկրի ամուրներին տալի իրեն, փոխանակ սարսափ տարածելու: Թշնամու վրայ, և այդ միայն այն պատճառով որ ստրկացրել էին հայի ազատ ոգին կրօնական անմարս ստայօղութիւններով...

Ասորեստանի հզօր կայսրութեան դէմ 600 տարի քաջութեան հրաշքներ գործող առիւծի աչքերն այժմ փաթաթած էր, և թշնամին համարձակ մօտենում էր նրան: Այո, այդքան մեծ է բարոյական ոյժը... Նա է մարմնի ոգին, ոգևորողը՝ նրա կեանք ու կենդանութիւն տուողը. նա է աղբի փառաց հիմնաքարը: Բարոյական ոյժն ազգի մէջ պակասելիս ազգն անզգայ է դառնում՝ կորցնելով պարտաճանաչութեան և պատուասիրութեան զգացմունքը՝ ջուր ցանելով հայրենասիրական կրակի վրայ:

Այդ էր պատճառը, որ հայ ժողովրդի բախտն ուրիշներն էին տնօրինում, ինքն անտեղեակ:

Շապուհ III-ի և Թէոդոս Մեծի փոխադարձ համաձայնութեամբ Հայաստանն երկու բաժին եղաւ (384). Կարինից արևմուտք անցաւ Յունաստանին, արևելքը՝ Պարսկաստանին. իսկ այդ բաժանմունքից մի 44 տարուց յետոյ երկու բաժիններում էլ վերջացաւ հայ իշխանութիւնը, և մեր եկեղեցին, կարծես երախտագէտ լինելու համար այն թագաւորին, որ պարսկի հետ բաժանելով Հայաստանը՝ նրա կործանման հիմնաքարն է դրել-սրբի տեղ է պաշտում, այն ինչ այդ հանրական սուրբը ոչ ոքի այնքան չի հասցրել, որքան մեզ:

Հայերի այդ դժբախտ դրութիւնից կամեցաւ լիովին օգտուել Պարսից Յազկերտ II-ը (438-457): Հանգամանքները կարծես նպաստում էին. այդ այն ժամանակներն էր, երբ

արևմտեան Հռովմէական կայսրութիւնը գերմանական ազգերի հարուածներէ տակ կործանուեալ էր, երբ Հռովմէական արեւելեան կամ Յունաց կայսրութիւնը լարել էր ամբողջ ոյժը իւր գոյութիւնը պաշտպանելու համար նոյն ազգերի յարձակումներէ դէմ,— արեւմուտքի գլուխը խառն էր: Մեր դաշնակից յոյները ժամանակ չունէին օգնութիւն հասցնելու մեզ՝ Աթիլլան արեւմուտք էր տանում նրանց. հայերս մենակ էինք, դաշնակից չունէինք. պարսից արքունիքը, կշռելով այդ բոլոր հանգամանքները, ազատ էր զգում գործադրել իւր վաղեմի փափայած ծրագրները իւր հպատակ անարիւնների (ոչ պարսիկների) վերաբերութեամբ:

Կանգ չեմ առնիլ այն սատանայական միջոցների վրայ, որ գործ էր դնում Պարսից նրբամիտ քաղաքականութիւնը հայ ազգը ձուլելու, հայ անունն անհետացնելու համար. այսքանը կասեմ միայն՝ որ պարսիկներն իրենց պետութեան գոյանալու օրից միշտ այդ քաղաքականութեանն էին հետևում, միայն, հանգամանքներին նայած, զգոյշ, ամենայն հեռաւորութեամբ. պարսիկներն աւելի համարձակութիւն ստացան 440-ական թուականներից, երբ հայերի մտից ընկնելու վրայ էր իրենց անցեալ փառքը, երբ միացնող ոյժ չկար այլևս: Այդ օրից համարձակ ձուլելու հարցը հրապարակում դրին:

Տարբերութիւն կար սակայն, հայերի վերաբերութեամբ բռնած Պարսից քաղաքականութեան մէջ հայերի հեթանոս և քրիստոնեայ ժամանակը: Հեթանոսութեան ժամանակ բաւական էր պարսկի հոմար գրաւել հայի հողը-ձուլման խնդիրը լուծման ճանապարհի վրայ կարելի էր համարել, որովհետև հեթանոս հայի ու մոխրապաշտ պարսկի մէջ եղած տարբերութիւնը, շատ աննշան էր. այն ինչ քրիստոնէական շրջանում հողը հայի ձեռից խլելով խնդիրը դեռ ևս չէր լուծուի—անհրաժեշտ էր հայերի սրտին տիրելը. անհրաժեշտ էր կամուրջ գցել այն անդունդի վրայ, որով իրարից բաժանուեալ էին այդ երկու հին ազգի կրօնական գաղափարները, իսկ դրա համար անհրաժեշտ էր, որ հայերը կրօնով միանային պարսիկների հետ...

Այդ ժամանակ խօսեց հայերի մէջ ինքնապաշտպանութեան բնազդը և այս անգամ էլ սրբազան հայրենիքի ազատութեան դբօշ բարձրացնողը Մամիկոնեան տոհմից եղաւ—Վարդան սպարապետը, ազգային անմահ հերոսը: Նշանաւոր զուգադիպութիւն! Երկու հերոս-մինը հայ, միւսը

հոռոմայեցի-միկնոյն 451 թուին բրիտոնէութեան և հայ-
րենիքի պաշտպան էին հանդիսանում հեթանոսութեան
դէմ՝ Վարդանն արեւելքում, Այեցիոսն արեւմուտքում։
Այդպիսով, իբրև նոր քաղաքակրթութեան զօրավիգ Վարդանը
նշանակութիւն ունի և ընդհանուր պատմական տեսակէտից։
Վարդանի նշանակութիւնն աւելի մեծ է մեր աչքում այն-
տեսակէտից, որ ախոյեան ունէր իւր դէմ համարին Վասակ
Սիւնեցուն, հայոց մարգպանին, մի մարդու, որ Պարսից
արքունիքի աչքն էր համարւում։ Վարդանը երկու պա-
տերազմ էր մղում՝ մինը պարսիկների, միւսն ազգային-
դաւաճանների դէմ։ Վարդանը հանդիսանում է մեր առաջ
մի անձնաւորութիւն, որ կրում է իւր մէջ ազգի ամբողջ
ցաւը. բոլորի աչքը նրան էր յառած, նա էր միայն որի-
մէջ աւելի խիստ էին բոցավառուած ժամանակակից հայի
լաւագոյն իղձերը։

Այո, նա Վասակի պէս զգոյշ չէր, որովհետև խորը
համոզուած էր, որ ալիք զգուշութիւնից աւելի թշնամին պիտի
օգտուէր, քան հայ ազգը. ճշմարիտ է, հանգամանքները
նպաստաւոր չէին Պարսից անուելի ոյժի դէմ լինելու, բայց
կարելի է լռել միթէ, երբ տեսնում ես գազանը գալիս է
քեզ լափելու։ Այնտեղ՝ ուր ազգային ինքնապաշտպանութեան
պատուի խնդիրն է դրած՝ զգոյշ գործել անկարելի է. երկու
ճանապարհ կար հայերի համար՝ կամ փառքով մեռնել, կամ
ապրել ճիճուի նման։ Վարդանը ընտրեց առաջինը։ Վասակի
պէս մտածողներ շատ կային, Վարդան էր հարկաւոր։ Սկզբից
զգոյշ Վասակը, ինչպէս այդ տեսակների հետ լինում է միշտ,
ստիպուեց հանգամանքների շնորհիւ ազգային դաւաճան
դառնալ...

Հայ ժողովուրդը ժայռ էր համարւում Վարդանին՝ կան-
գնած իւր առաջ։ Հայ հոգեւորականութիւնն օրհնում էր Վար-
դանի կեանքը՝ համարելով նրան Քրիստոսի զինուոր, աւետա-
րանի պաշտպան։ Հայ կիներ, քաջալիքուած Վարդանի անու-
նով, անէծք էր թափում դաւաճանների գլխին, վառելով
հաւատարմիքներին։

Վճիռ կայացաւ յանուն կրօնական և հայրենի սրբազան
հողի պաշտպանութեան քանդել ազգային հին նուիրական
կապերը։ Այդպէս, իրաւունք տուին որդուն, որ սպանի իւր
հօրը, եթէ տեսնի թշնամու կուսակից է դարձել. կի՛նը պիտի
թողնէր ամուսնուն, եթէ նրա մէջ հաւատի թուլութիւն
նկատէր. ծառան իրաւունք ունէր սպանել իւր տիրոջը եթէ

սրտով չմիանար հայ գործին: Այո, սոսկալի պատկեր էր ընդունել ոգևորութիւնը՝ ուրիշ կերպ չէր կարելի. մեծ էր վտանգը:

Ազգի փոքրամասնութիւնն, այդպէս, իւր վարդապետն արիւնով վճռել էր պաշտպանել ընդհանուրի շահը, նրանց պատիւը, որոնք, թագնուած «զգոյշ» անուան տակ՝ իրենց հաշիւներն էին տեսնում: Ազգի ընտիր փոքրամասնութեան առաջնորդն էր Վարդան Մամիկոնեանը, մի մարդ՝ որի կեանքը միտելի, կոփուել էր զանազան պատերազմների մէջ, որից գոռոզ Յաղկերտն անգամ ակնածում էր, անձամբ ճանաչելով Քուշանաց պատերազմներից: Այդ ահարկու մարդն էր, որ 60000-ից աւել հայ մարդ առած հետը, 451 թուին, յունիսի 2-ին, սարաւ դէպի ահաւոր մարտ-Վասպուրական աշխարհի Արտազ գաւառի Աւարայր դաշտում այժմեան Մակուի խանութեան մէջ, Տղմուտ գետի ափերին՝ Վարդանի զինուորական հեղինակութիւնն երևում է նոյն իսկ այն հանգամանքից, որ նրա ընկնելուց յետ, թէև կար հայոց 60 հազարեան դուռը, բայց հայերը չէին համարձակուում բաց դաշտում կռուել պարսիկների դէմ, այլ սկսել էին մանր՝ պարտիդանական կռիւներ անել: Ղազար Փարպեցին յիշատակ է թողել մեզ Վարդանի մասին յայտնած Յաղկերտ II-ի կարծիքը, որ թանկ նշանակութիւն ունի մեզ համար, որովհետև կարծիք թողնողը Վարդանի թշնամին է:

—Աստ այժմ,—դառնում է Յաղկերտ Վասակին դատելու ժամանակ—լնչպէս պատճառ եղար դու այնչափ արի (պարսիկ) և անարի (հայ) ծառաներիս կոտորուելուն. լնչպէս կորցնել տուիր այնպիսի մի պիտանի երկիր (Հայաստանը), պատճառ դառնալով Վարդանի պէս ծառայի մահուան, որին Յունաց կայսրը եւ Հռոմաց թագաւորը զօռով ձեռնիցս ուզում էին խլել:

Եթէ թշնամի՝ հեթանոս թագաւորն է քրիստոնեայ Վարդանի մասին այսպէս խօսողը,—հասկանալի պիտի լինի մեզ համար, թէ լնչն էր պատճառը, որ Վարդանը այնքան մեծ համարում ունէր ժամանակակիցների աչքում:

Այո, ժողովրդի սրտին տիրել կարող են միայն նրանք, որոնք նրա ոգու անկեղծ թարգման են հանդիսանում,—այդ տեսակ մարդ էր մեր ազգային մեծ հերոսը...

VI

Վարդանանց պատերազմի հետևանքն այն եղաւ, որ պարսիկները համոզուեցին, թէ հայերի համար ամենաանբարեյաջող հանգամանքներու իսկ—երբ դրսից օգնութիւն չստանալուց դատ՝ շատն անտարբեր, շատն անցել է թշնամու կողմը—չէ կարելի տիրել նրանց սրտերին՝ փոխել տալով պապական հաւատը։ Այդ համոզումնքն ստիպեց նրանց, որ հայերի վերաբերութեամբ փոխեն իրենց քաղաքականութիւնը—դիմեն աւելի մեծ միջոցների։ Բայց այդ երկար չի տևում, Յազկերտ II մեռնում է (457), և մի երկու տարուց յետ գահ է բարձրանում Պերոզ, մի մարդ, որ բնատրութեամբ և քաղաքական ուղղութեամբ աւելի խիստ էր Յազկերտից։ Պերոզն սկսում է նոր հալածանք, յառաջ բերելով, այդպիսով, երկրորդ կրօնական պատերազմ (459—484), որ տևեց ամբողջ 25 տարի։ Երկրորդ կրօնական պատերազմների ժամանակ հայերի քաջած տառապանքները մոռացնել տուին առաջին պատերազմներին քաջածները։ Ամբողջ 25 տարի Հայաստանը հանգստութեան երես չտեսաւ՝ Արցախի, Սիւնիքի, Գուգարքի և Տայքի այրերն ու անտառներն էին նրանց ապաստարաններն ու բնակարանները։

Այդ յուսահատ՝ մեռելային դրութեան ժամանակ ազգային հերոսը դարձեալ Մամիկոնեան տոհմից է լինում—հանդէս է գալի Վահան Մամիկոնեանը՝ ազգային դրօշակը ձեռքին։ Հետաքրքրական է Վահանի անցեալը։ Վահանը Վարդան սպարապետի եղբայր Հմայեակի որդին էր, որը պատերազմից առաջ Յունաստան էր գնացել Թէոդոս II կայսրից օգնութիւն խնդրելու Պարսից դէմ։ Այդ օգնութիւնը չեղաւ՝ Թէոդոսին յաջորդեց Մարկիանոս կայսր, որը հրաժարուեց օգնութիւնից՝ չկամենալով թշնամեալ Պարսից։ Հմայեակի բացակայութեան միջոցին Վասակ Սիւնեցին դայեակների ձեռից խլել Հմայեակի որդոց՝ գերի էր տարել Պարսկաստան։ Գերուածների թւումն էր Վահանը՝ Հմայեակի մեծ որդին։ Վահանի մայր Ձուրիկը խելքով, վարժ ու բարձր հայ կանանց զարդն էր, իսկ հայրը Հմայեակ, առաջին հայ մարդն էր Վարդան սպարապետից յետ։ Ձուրիկը Վրաստան էր գնացել, որպէս զի իւր փեսայ Վրաստանի Աշուշա Բեքշիի միջնորդու կարողանայ գերութիւնից ազատի իւր որդոցը։ Աշուշա իշխանը թանկագին ընծաներով կարողանում է գրաւել Պարսից աւազանիների սիրտը, որոնք համոզոււմ են Յազկերտ II-ին Աշուշային բաշխել Հմայեակի որդոցը։ Յազկերտ կատարում է իւր աւագանիների խնդիրը

և Աշուշա բերում է Հմայեակի որդոց Վրաստան (456) և յանձնում իրենց մօրը: Վրաստանումն է կրթւում, մեծանում մեր ազգային հերոսը: Վահանը վերին աստիճանի համակրելի, անվեհեր և զգոյ պարտիզան էր. նա միայն, կարելի է ասել, սպառնաց պարսիկների ոյժը և Պերոզի յաջորդը Վաղարշ ստիպուեց հաշտուել այդ հերոսի հետ, և Դուխնի դաշնադրութիւնը (484) ցոյց է տալի, թէ որքան նուրբ է ըմբռնել նա ժամանակի ոգին և որքան խորը որոնել չարիքի պատճառները:

Ահա այդ հաշտութեան պայմաններն ամբողջապէս. 1. Թոյլ տալ հայրենի հաւատի ազատ պաշտելը. ոչ մի հայի մոգ չդարձնել. կրակատունները հեռացնել մեր երկրից և ոչ ոքի մոգութեան համար գահ ու պատիւ չտալ: Արգելել այսուհետև որ կեզտոտ ու անպիտան մարդիկ թշնամութիւն չանեն մեր հաւատին, ինչպէս մինչև այժմ էր լինում: 2. Մարդու հետ բռնակալի նման չվարուել, այլ արդարութեամբ ջոկել լաւը վատից, պիտանին անպիտանից: Ազնուականին ու ռամկին իրենց տեղը պատուել, օգտակար ու պատուական մարդկանց առաջ քաշել. սիրել օգուտ տուողին, վնասատուին ատել: Հասկացող մարդկանց մօտ պահել, խորհրդակցել նրանց հետ, իսկ անմիտներից ոչ միայն հեռի մնալ, այլ և խոկել նրանց դիւաններից: 3. Ով էլ արեաց տէրը լինի, պահանջում ենք նրանից, որ սեփական աչքերով տեսնի, ականջներով լսի ու այնուհետև անձամբ լաւն ու վատը իրարից ջոկի: Այն թագաւորը, որ իւր առողջ աչքերով է տեսնում ու արդար բերանով խօսում,— նրա ծառաներն էլ օրէցօր, կեանք առած, կաշխատեն բարին աճեցնել, որով համ երկիրը կշէնանայ, համ էլ տէրը կը պայծառանայ:

Չենք նկարագրում, թէ Վաղարշի հաւատարմատար Նիխորն ինչ պատուով ընդունեց Վահանին, այնքանը կասենք, որ նա Վահանի առաջարկած երեք կէտն էլ ընդունեց առանց փոփոխութեան և հետեւեալ տարին, Նիխորի ղեկուցման հիման վրայ, Վահանը դարձաւ Մարդպան Հայաստանի վրայ (485): Այս հաշտութիւնը խնդութեամբ ընդունեցին հայերը, որպէս վարձատրութիւն իրենց քսանուհինգամեայ հերոսական դիմադրութեան: Յովհան կաթողիկոսը Դուխնի եկեղեցում խոսնոք բազմութեան առաջ դրուատեց Վահանի և նրա նիւզակակիցների աննման քաջագործութիւնները և յորդորեց, որ ներողամիտ լինեն, ուխտանենքների վերաբերութեամբ: Չորս-հինգ տարի չանցած, սակայն Վահանի մարդպանութիւնից, մեռաւ խաղաղասէր Վաղարշ, գահը թողնելով հաւատ

1-ին (488), որ բնաւորութեամբ Պերոզն էր յիշեցնում: Դա ոչնչացնելով Դուինի հաշտութեան պայմանները, ահադին զօրք ուղարկեց Հայաստան, միանգամայն հիմնայատակ անելու այդ ըմբոստ երկիրը, որ համարձակուել է դեռ հաշտութեան պայմաններ էլ առաջարկել արքայից-արքային: Վերջին անգամ ստիպուեց ազատութեան զրօշակ պարզել Վահան, և այս անգամ բախտը շուտ ժպտաց նրան՝ Կաւատին դահլն-կէց արին, թէև երկրորդ անգամ դահ բարձրացաւ, բայց այլևս առաջուայ Կաւատը չէր՝ կեանքի դառ փորձերը փոխել էին նրան. բացի դրանից արտաքին հանգամանքներն ևս ազդեցութիւն արին նրա վրայ—յոյները ջանք էին անում Միջագետքին տիրել, այդ պատճառով Կաւատ ստիպուեց հաշտուել Վահանի հետ, և Վահան իր մարդպանութեան վերջին տարիները ազդը խաղաղ կառավարելուց յետ մեռաւ ծերութեան հասակում (510):

VII

Վահանի մահից յետոյ 173 տարուայ ընթացքում (510—683) Մամիկոնեան տոհմը տալիս է հետեւեալ պատմական անձնաւորութիւնները՝ Վահանի եղբայր Վարդան մարզպանը, Վարդան II պատրիկ (առաջին Վարդանը 451-ի հերոսն է), Տարօնի իշխան Մուշեղ, Գալլ Վահան, Սմբատ, Համազասպ պատրիկ, Գրիգոր (1) պատրիկ:

Վարդան մարզպանին (511—515) հայ նախարարները ամբաստանեցին Կաւատ I-ի առաջ, թէ հակուած է յոյներէ կողմը, այդ պատճառով էլ Կաւատը զրկեց նրան մարդպանութիւնից: Վարդան մարզպանը մեռաւ օտարութեան մէջ և նրա մարմինը բերին հայրենիք:

Հայերի մէջ, բնականաբար, այնքան կուսակցութիւն է եղել, որքան պետութիւն ազդելիս է եղել նրա քաղաքական կեանքի վրայ: Պարթևները և հռովմայեցիները ժամանակ հռովմէական և պարթևական հայ կուսակցութիւնները, իսկ Պարսից և Յունաց ազդեցութեան ժամանակ՝ յոյն և պարսիկ կուսակցութիւնները կռոււմ էին իրար. մի որևէ վարչական անձնաւորութիւնից ռիս հանելու համար՝ բաւական էր մեղադրէիք նրան երկու արքունիքից մէկի առաջ: Այդ զոհերից մինն էր մարզպան Վարդանը: Վարդան II-ի պատրիկութեան ժամանակ (570-577) Դուինի մարզպանն էր Սուրէն պարսիկը, որի հրամանով սպանուեց Վարդանի եղբայր

Մանուէլը՝ Վարդան II եղբոր վրէժը լուծեց ոչ միայն նրանով, որ, Դուինի վրայ լարձակուելով, գերեց Սուրէնին ու սպանեց, այլև հայերի հետ ընդունեց Յունաց հպատակութիւնը Յուստինոս II-ի օրով. այդ պատճառով Սոսրով I Նուշիրվան մեծ զօրք ուղարկեց Հայաստանի վրայ: Պատերազմը սկզբումը յաջող հայերի համար, վերջացաւ նրանով, որ հայերը կրկին ընդունեցին Պարսից հպատակութիւնը, իսկ Վարդանը անցաւ Յունաստան:

Մուշեղ Մամիկոնեանի իշխանութեան ժամանակ (584-604) ծագեց Տարօնի նշանաւոր պատերազմը, որ տևեց ամբողջ 20 տարի:

Վահանի մահից յետոյ Կաւատ I և յետոյ նրա յաջորդ Սոսրով Նուշիրվան սխտեմատիքաբար եօթնասուն տարուայ ընթացքում հալածում էին հայ ազգասէրներին զանազան պատրուակներով. առանձնապէս հետամուտ էին ոչնչացնել Մամիկոնեան տոհմը. միւս կողմից յոյներն առանց մի էական օգնութիւն ցոյց տալու հայերին, սուտ խոստումներով ջանք էին անում միայն տիրել Հայաստանին ամբողջապէս: Հայաստանը, ոտնատակ լինելով երկու կողմից, վերջը, VI դարի ելքում մնում է պարսից ձեռին:

Սակայն, հենց այդ ժամանակներից էլ նկատելի է լինում Պարսկաստանի թուլանալը. Սոսրով Նուշիրվանը վերջին թագաւորն էր, որ, կարելի է ասել, գերեզման տալու հետը Պարսից զօրութիւնը: Նրա մահից յետ Պարսկաստանը 73 տարի միայն կարողացաւ պահել իւր անկախութիւնը՝ 652-ին ընկնելով արաբների լծի տակ: 590-ին Տուրուքերանը մեծ իրարանցման մէջ էր—Սոսրով II լարել էր իւր ոյժը, որ վերջացնի այդ տեղ Մամիկոնեան տոհմը. առանձնապէս բարկացած էր նա Տարօնի իշխան Մուշեղի վրայ, որին հրամայել էր շղթայած հասցնել Տիգրոն:

Ի՞նչ էր պատերազմի պատճառը:

Սոսրովին պալատականները դահճկէց արին, Սոսրովը դիմեց Մօրիկ կայսեր օգնութեանը, վերջինս յոյն զօրքով օգնութիւն ուղարկեց Ներսէս հայ իշխանին, որի հետ միացան Մուշեղ Մամիկոնեան և Սմբատ Բագրատունին: Հայ իշխանները Սոսրովին կրկին դահ նստեցրին, բայց մի քանի տարի չանցած՝ նոյն փորձանքը Մօրիկի գլուխն հկաւ՝ Մօրիկին սպանեցին (հայ էր սա) և տեղը դահ բարձրացրին Փոկասին (602): Սոսրով 140,000 զօրքով գնում է իւր բարեկամ և բարերար Մօրիկի վրէժը հանելու Փոկասից:

Պոստովը հրամայեց, որ Մուշեղ Մամիկոնեանն էլ միանայ զօրքով, բայց Մուշեղը մերժեց, և Պոստով վճռեց վրէժխնդիր լինել: Պարսկաստանը պատերազմ յայտարարեց փոքրիկ Տարօնին և Մշոյ երկիրը շնորհիւ Մամիկոնեանների 20 տարեի զիմադրեց զօրեղ Պարսկաստանին:

Յովհան Մամիկոնեանը տալիս է մեզ այդ քսանամիայ պատերազմի նկարագիրը, և մեր առաջ դարձեալ երևում են Մամիկոնեան տոհմի հերոսները, Մուշեղ Մամիկոնեան, սրա ազգական Վահանը, որ աննման քաջութեան համար Գայլ մականունն էր վաստակել, Գայլ Վահանի որդի Սմբատը, Գայլ Վահանի թոռը-Վահան Կամարականը, որի ազգը կնոջ տոհմի անունով էր: Պարսկաստանն այդ քաջերի դէմ 30—40 հազարանոց զօրաբանակներ էր ուղարկում ընտիր զօրավարների առաջնորդութեամբ, որոնք նոյն իսկ Պոստովի բարեկամներն էին-Միհրան, Վախթանգ, Սուրէն—բայց այդ զօրավարների ջանքերն իզուր են լինում Տարօնը նուաճելու. Պարսկաստանը 20 տարուայ ընթացքում ոչ միայն իւր նպատակին չհասաւ, այլև, տեսնելով իւր զօրքերի յաղթուիլը յետ կանգնեց իւր մտադրութիւնից, և Տարօնը խաղաղուեց:

Փոքրիկ Տարօնի մեծ Պարսկաստանին դիմանալը հրաշք չպիտի համարել. այդ պատմական անյն երևոյթներից մինն է, որ գալիս է մեզ համոզելու՝ թէ մի ազգի մեծութիւնն ոչ թէ նրա անդամների շատութեան մէջ պիտի որոնել, այլ ազգի բարոյական կազմի: Տարօնի անօրինակ զիմադրութիւնն, ուրեմն, ոչ թէ երկրի դիրքով է բացատրուում միայն, այլև անյն սիրտ բարոյական կազմով, որով միացած էին այդ երկրի հայերը իրենց Մամիկոնեան իշխանների հետ: Ժողովուրդն անսահման հաւատ ունէր Մամիկոնեանների վրայ, որոնք իրենց բարեմասնութիւններով վաստակել էին այդ անկեղծ հաւատը,—ահա թէ ինչ տեղ է բարոյական ոյժի յենակէտը: Բացի դրանից, աննման պարտիզաններ էին Մուշեղ, Վահան, մանաւանդ Վահանը, որ թշնամու դէմ կուռւմ էր նրա զէնքերով:

Այդ ժամանակի մարդիկ պատերազմի յաջող ելքը խարդախութեան ու խաբէութեան մէջ էին որոնում: Այդ կողմից իրարից պակաս չէին հեթանոս պարսիկներն ու քրիստոնեայ յոյները: Քրիստոնէական վարդապետութիւնն ամենևին չէր արգելում յոյներին համ Մեծ վարդապետի անունով երդումներ ուտեն, համ էլ նրա անունը շահագործեն թշնամուն խաբելու, բարեկամին հաւատացնելու համար:

Շապուհ երկայնակեացը իւր հաւատի սրբութիւններով-կրակով ու ջրով-երդուել էր թէ Արշակ II-ին չպիտի վնասի, բայց խաբելուց չամաչեց. Յուստինոս II կայսրը ծանր երդումով խօսք տուեց Վարդան II-ին որ կօչնի, բայց ճգնաժամին լռեց:

Այդպիսի թշնամիների դէմ հակառակ միջոցների դիմելը յաղթուելու նշան է:

Վերջին Մամիկոնեանների յաջողումը կախում ունէր և ախ հանգամանքից, որ պատերազմների ժամանակ լիովին օգտուում էին թշնամու զէնքերով: Այդպէս, Գայլ Վահանը բարեկամ ձեռնալով Միհրան զօրավարին, որ 30,000 զօրքով Տարօն էր մտել, դնաց նրա մօտ և խնջոյքի ժամանակ սպանեց թէ Միհրանին և թէ նրա օգնականներին:

VIII

Ողաղուեց վերջապէս Տարօնը... Բայց այդ խաղաղութիւնը միայն փոթորիկ էր. դուշակում. 640-ական թուականներին առաջին անգամ արաբները երևացին Հայաստանում Տարօնի կողմից: Տարօնի իշխան Վահան Կամսարականը հրաւէր կարդաց բոլոր հայ իշխաններին, որ դան ընդհանուր ոյժով դիմադրեն նոր և ահարկու թշնամուն, որի միայն անունն էին լսել մինչև այժմ: Հայ իշխանները, ինչպէս սովորաբար լինում է անտէր երկրում, չեկան, չմիացան. այդ ժամանակ Վահանը ստիպուեց մենակ կռուել. նա իւր երկու եղբօրը՝ Տիրանին ու Մուշեղին (II) 8000 զօրքով ուղարկեց թշնամու առաջ. Վահանի հետ միացաւ Վանի կողմերից եկած Անձևացի Սահուռ իշխանը, որ հենց պատերազմի սկզբում անցաւ թշնամու կողմը: Տիրանը ամեն ինչ մոռացած, մտաւ խորը և անձամբ սպանեց Սահուռին, բայց ինքն էլ ընկաւ հերոսաբար եղբօր հետ՝ նոր փառք աւելացնելով Մամիկոնեանների անուան:

Արաբները, սակայն, հեշտութեամբ, միանգամից չը տիրեցին Հայաստանին. թշուառ Հայաստանը պատերազմի ասպարէզ դարձաւ այժմ էլ յոյների և արաբների համար, որոնցից իւրաքանչիւրը իւր կողմից հայի հպատակութիւնն էր պահանջում և հայի ոյժով պատերազմում էր միւսի դէմ. որպէս զի նոյն հային ստրկացնի... Ոսոք չեն դստում մեր պատմագրները այդ ժամանակների հայերի կրած տառապանքները նկարադրելու համար: Առաջին երևալու օրից

արաբները մօտ հօթը տարի աւերածութիւններ արին Հայաստանում. միայն Դուինում 12000 մարդ կոտորեցին. այսպիսի աղէտների ժամանակ անագին զօրքով դալիս է Հերակլի թոռ՝ Կոստանդ կայսրը (641—668) ոչ թէ Հայաստանը պաշտպանելու արաբների դէմ, այլ աւերելու:

Կայսրը հայերին մեղադրում էր այն մասին, թէ ինչո՞ւ են մտնում արաբական լծի տակ և թէ, ուրիշ խօսքով, ինչո՞ւ իրենց կոտորել չեն տալի յոյների համար: Ներսէս III Շինող կաթողիկոսը հայ իշխանների հետ հազիւ հազ կարողացաւ իշկցնել կայսեր բարկութիւնը: Կայսրը զօրքի բազմութիւնը յետ տուեց և քիչ զօրքով եկաւ Դուին. այդ տեղ սկսեց նա յոյնի հին արհեստը՝ հրամայեց կաթողիկոսին և ուրիշներին պատարագին հաղորդուել ըստ յունական ծիսի՝ մի խօսքով, քաղկեդոնական հաշիւների ետեից ընկաւ:

Հաւաստիանելուց յետոյ իբր թէ հայերը յոյն են դարձել հաւատով, կայսրը քաշուեց Բիւզանդիոն (Պօլիս): Թէ ինչեր էին անում Հայաստանում մնացած ծթաած յոյները, թէ ինչպէս վիճարկուում էին նրանք հայերի սուրբ զգացմունքները, — գլուխ ենք գրել:

Կոստանդի քաշուելուց յետ վրայ տուին արաբները և որպէս զի միւս անգամ հայերը չանցնեն յոյների կողմը, պատանդներ վերցրին իշխաններից, իշխանուհիներից, նրանց աղջկերանացից, տղերանցից — թուով 1775 ոգի, որոնց թուում և Գրիգոր Մամիկոնեանին (1): Գերիւնների ետեից Դաւանկոս գնաց հայոց պատրիկ Թէոդորոս Ռշտունին, որպէս զի կաբողանայ զերի աղատի, բայց չաջողուեց և օտարութեան մէջ մեռաւ, որտեղից մարմինը Հայաստան բերին: Նոյն թուին մեռաւ և հայոց Սմբատ Կիւրապաղատը՝ Վարադաբերցի որդին: Ներսէս կաթողիկոսը նախարարների հետ խորհուրդ անելով՝ Սմբատ Կիւրապաղատի տեղ Համադասպ Մամիկոնեանին կարգեցին, որ, պատմագրի ասելով, ընթերցասէր, իմաստուն և պատերազմիկ մարդ էր. իսկ Թէոդորոս Ռշտունու տեղ իւր որդի Վարդին նշանակեցին, որ հայոց պատմութեան մէջ յայտնի է Վարդ Պատրիկ անունով:

Արաբների ծանր հարկից և Կոստանդ կայսեր սպառնալիքներից ստիպուած հայերը մի երկու տարուց յետ յոյների հպատակ դարձան՝ Համադասպ Մամիկոնեանի համար Կիւրապաղատութեան պատիւ ստանալով կայսրից. լսելով այդ բանը, Օսման ամիրապետը այն 1775 հայ պատանդներին բոլորին կոտորել տուեց (655), բացի Գրիգոր Մամիկոնեանից: Ամիրա-

պետը երգուեց անձամբ Հայաստան գալ և բոլորին սուբ-
քաշել, բայց Ալիի կողմնակիցներից սպանուեց (656) և ներ-
քին կոխներ սկսուեցին Ասորիքի Կուսակալ Մաուռի և Ալիի
մէջ, որոնցից վերջինն իրեն ամիրապետ էր հրատարակել,
իսկ առաջինը իւր ազգական Օսման ամիրապետի սպանման
վրէժն էր ուզում լուծի: Ներքին պատերազմները վերջացան
նրանով, որ Ալին դաւաճանի ձեռքով սպանուեց (661) և
Մաուռ կամ Մուավիա կուսակալը դարձաւ ամիրապետ իւր
իշխանութեան օրերը հաշուելով Օսմանի սպանման տարուց
(656 – 679), դառնալով հիմնադիր Օմէյյեան հարստութեան:

Հայերը տեսնելով նոր ամիրապետի քաղցրութիւնը,
միւս կողմից զգուած լինելով յոյների անտանելի վարմունքից-
Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները չընդունելու համար, ան-
ցաւ նորից արաբների կողմը: Այս միջոցներում մեռնում է
Կիւրապաղատ Համադասպ Մամիկոնեան և Ներսէս III կա-
թողիկոս Նախարարների հետ խորհուրդ անելով՝ դիմում է
Մաուռ 1 ամիրապետին (658), որ հանգուցեալ Համադասպ
Մամիկոնեանի տեղ նրա հղբայր Գրիգորին Կիւրապաղատ
նշանակի, որ պատանդ էր Դամասկոս: Ամիրապետը, յարգելով
հայերի խնդիրը, Կիւրապաղատ ուղարկեց Հայաստան Գրիգոր
Մամիկոնեանին, որի մասին սլաւոմագիրը (Յով. կաթ.) մեծ
գովեստներով է խօսում, ասելով, ի միջի ալլոց, «.. էր
բարեպաշտ, երկիւղած յԱստուծոյ... և թէ՛ ս.. յաշխարհի,
իբրև անապատի գոլով՝ հետեււր զլինի ամենայն արդար
վաստակոց»:

Գրիգոր Մամիկոնեան Արագածի արևմտեան ստորոտում
Հառիճ աւանում, փառաւոր եկեղեցի է շինում. եկեղեցու
հարաւային կողմը՝ ժայռապատ ձորի ափին ապարանք է
կառուցանում, իսկ լեռան արևելեան կողմը Նդուարդայ
վանքն է շինում կուսակրօնների համար:

IX

Արաբական ընդարձակ պետութեան իսկական հիմնադիրը
եղաւ Օմար I (632 – 644) երկրորդ ամիրապետը Մահմեդից
յետոյ, որի օրով արաբները հիւսիսային կողմից հասան
Կովկասեան լեռները, հարաւից Ադէնի ծոցը, արևմուտքից
Տրսպօլի, արևելքից Հնդկաստանի սահմանները: Յոյներն
ու պարսիկները, որ ամենայն օր հայ արիւն էին թափում,
ստիպուեցին իրենց գլխի հոգսը քաշել: Նրէկուայ անեղ

Պարսկաստանը մի քանի պատերազմներից յետ ոչ միայն կորցրեց իւր անկախութիւնը, այլ և ստիպուեց Մահմեդի հաւատն ընդունել, նա որ հետամուտ էր ուրիշի հաւատը չիղխել տալ, իրենը չկարողացաւ պահել՝ այն ինչ՝ Հայաստանին լիակատար տէր դառնալու համար արաբներն ստիպուած էին կռուել 53 տարի (640—693), մինչդեռ Ասորիքին նգիպտոսին, Տրիպոլիսին՝ Բիւզանդիայի կալուածներին տիրելու համար նրանք գործ դրին միայն 12 տարի (632—644)։ Այս երեւոյթը բացատրւում է նրանով, որ երբ հայերը միանում էին յոյների հետ, արաբները յաջողութիւն չէին ունենում։

Հայերը արաբներին ատելով ատում էին. նախ որ ցեղով, սովորութիւններով սաստիկ տարբերում էին իրարից, երկրորդ՝ արաբները մարդի պատիւ չեն իմանում. նրանց համար ամեն դասակարգի մարդ—իշխան, եպիսկոպոս, ռաժիկ—միևնոյն էր, քանի որ բրիստոնեայ էր. բայց, չնայելով այդ բանին, հայը նախապատիւ էր համարում արաբի լուծը քաշի, քան թէ բրիստոնեայ յոյնի հպատակ լինի, որովհետև յոյնը իւր քաղկեդոնական պահանջներով, սկսած 451 թուականներից, հայի հոգին բերանն էր հասցրել... Այդ պատճառով հայերը նախապատիւ էին համարում արաբի հետ դժոխքն իջնել, քան հողումի հետ արքայութիւն մտնել։

Յոյներն իրենց այդ մուսուլմանութեան պտուղը քաղեցին 1453-ին Այա-Սոփիայի տաճարում... Այդ տեսակէտից արաբների երևալը, չնայած նրանց գործած անգթութիւններին, հայերի համար բախտաւոր երևոյթ էր, որովհետև, եթէ արաբները չլինէին՝ հարց է թէ հայ կմնար խարդախ Բիւզանդիոնի և բռնաւոր Տիգրանի արանքում։

Պատմական բերմունքի շնորհիւ հայն ազատուելով յորներից ու պարսկից՝ կամենում էր ազատուի և արաբից. արդարև տեսնում ենք, թէ ինչպէս հայ ընտիր իշխանները, որոնց մէջ առանձնապէս փայլում են Մամիկոնեանները, միշտ աշխատելու են եղել օգտուել քաղաքական դէպքերից, արաբների անյաջողութիւնից։

Այդ տեսակէտից հետաքրքրական են մեր պատմութեան 758, 770, 780 և 840 թուականները, իբրև ազատամբութեան տարիներ, իբրև այնպիսի ժամանակ, երբ հայը ջանք է անում դէն գցել իւր վրայից օտարի բեռը։ 785-ին Աբբասեան հաստութեան երկրորդ ամիրապետն էր իշխում՝ Աբու Ջաֆար կամ Ջաֆար-Ալ-Մանսուրը (754—775)։ Այդ ժամանակ պե-

տութեան վարչական կենդրոնը Բաղդադ էր, որովհետեւ Դամասկոսը, իբրեւ հին օմէյիան հարստութեան յիշատակներով լի մի տեղ, իբրեւ օմէյիան կուսակցութեան բուն, թէ՛ անտանելի և թէ՛ վտանգաւոր էր նոր՝ Աբբասեան հարստութեան համար: Օմէյիան հարստութիւնը ոչնչացնելուց հետ՝ Աբբասեան հարստութեանը չյաջողուեց, սակայն, համայն մահմեդականների ամիրապետ լինել՝ ամբողջ ամիրապետութիւնը, որն այդ թուականներին, բացի Ամերիկայի հիւսիսային ափերից՝ տիրում էր նաև Սպանիային, առ այժմ հրեք կտոր եղաւ: Աբբասեանների սրից ազատուած օմէյիան ցեղի մի ժառանգ՝ Նիշամ ամիրապետի թոռ Աւգըրահմանը՝ Սպանիայում հերոսական ջանքերից յետ հիմնեց նոր ամիրապետութիւն (759—788), նոյնպիսի խլրտումներ կային այդ միջոցին և Աֆրիկայում, ուր իւր Ռաշիդ ծառայի հետ ապաստան էր գտել Ալիի որդի Հասանի թոռ Էդրիդ I-ը, որն այդ տեղ հիմնեց Էդրիդեան իշխանութիւնը:

Բացի զբանից Պարսկաստանի կողմերում, բուն Արաբիայում օմէյիան հարստութեան կուսակիցները, չնայելով անկարագրելի, սոսկալի հալածանքներին, որ կրում էին նոր հարստութեան հրեալից՝ շարունակ ապստամբութիւններ էին յարուցանում՝ վրդովման մէջ պահելով Բաղդադի ամիրապետութիւնը:

Այս բոլոր պատմական անցքերը գաղտնի չէին, իհարկէ, հպատակներից, որոնք միայն աղօթարար էին արաբների անյաջողութեան համար: Կամաց-կամաց, երբ անցաւ առաջին թափը, հպատակները գիտակցութեան եկան՝ թէ՛ արաբները էլ առաջուանը չեն, թէ՛ ժօտ է և նրանց անկումը. հետեապէս այն միտքը՝ թէ՛ միահամուռ ոյժով կարելի է ձեռք բերել ազատութիւն—այնքան էլ անիրագործելի չէր թւում: Այդ տեսակ մտքերով էին տոգորուած հայ ընտիր իշխաններից մանաւանդ Գրիգոր (II) ու Դաւիթ Մամիկոնեանները, որոնք միշտ հետամուտ էին հարաւի անցքերին: Ինքն՝ ամիրապետ Ալ-Մանսուրը ապստամբութեան համար հող էր պատրաստում իւր պետութեան մասերում: Այդ ամիրապետը, ինչպէս, առհասարակ, Աբբասեան հարստութեան և միւս ամիրապետները, վերին աստիճանի մոլեռանդ մարդ էր. քրիստոնեաները նրա աչքում մարդ չէին հաշոււմ: Զրադուած լինելով նոր մայրաքաղաքի շինութիւններով՝ ծանր հարկեր դրեց իւր մանաւանդ քրիստոնեայ հպատակների վրայ. այդ նպատակով իւր եղբայր Աւգլային ուղարկեց նա Հայաստան (758):

Աւդլլան ծանր հարկի տակ դրեց Հայաստանը. այս հարկից ազատ չէին մնում հոգեւորականները, եկեղեցական կալուածները, ճշնաւորները և մինչև անգամ իւր ժամանակի մեռածները: Հրամայեց Աւդլլան խաչերը եկեղեցիների դմբելթաներից վերցնեն, դանդաղի ձայնը կտրեն, ժամասացութիւնը դադարեցնեն. ուսում չլինի: Եկեղեցական զարդերն սկսել կիսազնով հրէաներին վաճառել, խտրել արգելեց մօրուս պահելը, որ միայն մահմեդականին է վայել. հրամայեց որ գլխներին երկայն՝ փափաղներ դնեն, վզներից կապարէ կնիք կախեն, — մի խօսքով ամեն բան նախատեսուած էր, որ մարդը կորցնի իւր արժանապատուութիւնը և գայ այն համոզման՝ թէ ինքը մահմեդականի համեմատութեամբ մի ստոր արարած է, հետևապէս մարդ լինելու համար պէտք է մահմեդական լինել: Ահա թէ ինչպիսի նեղութիւններ են կրել հայերը... իւր կարգադրութիւններն անելուց յետոյ՝ Աւդլլան դնաց Բաղդադ:

Այդ ժամանակ հայ իշխանները մտածեցին լաւ լինչ ապրուստ է, աւելի լաւ չէ՞ միանգամից մեռնել: Այս խօսքերն աւելի դառնութեամբ արտասանողներն էին՝ Գրիգոր և Դաւիթ Մամիկոնեանները: Իշխանները խորհրդի հրաւիրեցին Աշոտ Մսակեր մականուանեալ Բագրատունուն, որ ժամանակի հայոց Մեծ Պատրիկն էր, բայց նա, իբրև զգոյշ Բագրատունի, խորհուրդ տուեց, որ սպասեն մի առ ժամանակ ևն:

Գրիգոր և Դաւիթ Մամիկոնեանները, չհամբերելով, բռնեցին և Աշոտի աչքերը կուրացրին:

Սակայն ցանկալի ապստամբութիւնը գլուխ չեկտւեւ արժեւան մյն հետեանքն ունեցաւ, որ Նղիդ ոստիկանը Բաղդադ աւանդուեց և նրա տեղ հրամանատար և պատրիկ նշանակուեց Բագրատ Բագրատունու որդի Սահակը, մի օրինաւոր մարդ, և հայերը խաղաղուեցին այս անգամ՝ գործի հենց սկզբում անյաջողութեան հանդիպելով:

X

Ալ-Մանսուրի ամիրապետութեան վերջին (770) և նրա որդի Մահտի առաջին տարիներում (780), երկու ապստամբութիւն եղաւ, որոնց պատճառները նոյն աղբիւրից էին, ինչ որ 12 տարի առաջ և պարագլուխները նոյն Մամիկոնեան տոհմից՝ ինչպէս նոյն թուին: Մահտի ամիրապետը (775—785) Ալ-

Մանսուրի հակապատկերն էր՝ որքան հայրը ժլատ էր ծախսեր անելու, նոյնքան որդին շուտ էր, որքան հայրը աններողամիտ էր օմէյյեանների վերաբերութեամբ, նոյնքան որդին ներողամիտ։ Մահաթի օրով Բաղդադն աւելի զարգարուեց նոր ապարանքներով, մզկիթներով, բացուեցին նոր-նոր փողոցներ։ Մեծ շուայութիւն էր տիրում պալատում. հետեւելով ամիրապետի օրինակին՝ ամենքն ուրախութեան մէջ էին։

Սակայն թէ Մահաթի և թէ Ալ-Մանսուրի բնաւորութիւնը միակերպ ձեռննտու չէր նամանաւանդ քրիստոնեայ հպատակներին։—Ջափար-Ալ-Մանսուրը ծանր հարկեր էր դնում, որովհետեւ ազա էր, որդին նոյնն էր անում, որովհետեւ շուտ էր, և տուժողն ի հարկէ, հպատակներն էին։ Մահաթի մի Մեքքա գնալը 8 միլիօն ոսկի նստեց (Վերէր), և այդ ծախսերի մեծ մասը թշուառ Հայաստանի վրայ էր ընկնում։

Սուլէյման ոստիկանից յետոյ Ալ-Մանսուր ամիրապետը նրա տեղ Հայաստան ուղարկեց Բէքիրին, որի վայրագութեան սահմանը դժուար էր որոշել. այդ ոստիկանը հետը բերած զօրքին սանձարձակութիւն տուեց և նրանք, ցրուած Հայաստանի զանազան գաւառները, սոսկալի աւերածութիւններ էին անում։ Հայերը չկարողանալով տանել՝ յարձակուեցին նրանց վրայ և ցրեցին. այդպիսով Բէքիրի ու հայերի մէջ կռիւ ընկաւ։ Բէքիրն օգնութիւն խնդրեց Միջագետքի Մուսա իշխանից և երկուսով միացած, հայերին ջարդեցին, սպանելով 700, գերելով 1200 մարդ։ Յետոյ էլ դաւաճանութեամբ բռնուեց Մեծ Պատրիկ Սահակ Բագրատունին և բերուեց Մուսի մօտ. Մուսան իսկոյն սպանել տուեց տեսնելուն հետ, գրաւելով գանձերը։ Այսպէս վերջացաւ 770-ի ապստամբութիւնը։

Մահաթի ամիրապետութեան օրով Բէքիրի տեղ Հասան ոստիկանն եկաւ. անպիտանների անպիտանը, որը իւր խժդժութիւններով նախորդից անցաւ։ Հասանի մարդիկը, ցիր ու ցան եղած Հայաստանի զանազան կողմերը, էլ անառակութիւն չէր մնում, որ չանհն, հոգեպահուստ չէր մնում, որ չգտնէ։ Ժողովուրդի սրբութիւնները պղծելով, նուիրական կարգերը քանդելով՝ սոված շան պէս, հոտոտելով գաւառից գաւառ դուրս եկաւ Տարօն։ Մուշեղ Մամիկոնեան (III) չկարողացաւ համբերել. Ժողովելով իւր շուրջը Մամիկոնեան քաջերին՝ յարձակուեց Հասանի զօրքի վրայ և մի երկու ընդհարման մէջ 4200 մարդ սպանեց։ Հալածելով՝ Մուշեղ հասաւ Այրարատեան նահանգը. այս տեղից գնաց նա ուղղակի Դուինի վրայ, ուր ոստիկանն էր նստում։ Մուշեղի օրինակից խրախուսուած, հայ իշխաններից

շատերը իրենց գաւառներէ տէրերը դարձան, և սկսուեց արարներէ կոտորած: Ապստամբութիւնը գնալով մեծ ծաւալ ստացաւ աւելի նրանով, որ մի անյայտ հայ անապատական մարգարէարար սկսեց յայտարարել՝ թէ արաբներէ տիրապետութեան վերջն է, իզուր է լռելլը: Հայ իշխանները իրենց սաւաթիւ ոյժերը միացնելով՝ հազիւ կարողացան 5000 զօրք ժողովել, այն ինչ թշնամին 30,000 զօրքով վրայ տուեց, և հերոսական դիմադրութիւնից ու թշնամուց 3000 մարդ սպանելուց յետ, ընկան պատերազմի դաշտում Մամիկոնեան քաջերը՝ Մուշեղ, Սմբատ, Մամուէլ, իսկ մնացած զօրքը ցրուեց: Այսպիսի վախճան ունեցաւ և 780-ի ապստամբութիւնը:

XI

Մաւու կամ (ըստ կրոպական պատմագրերի) Մամուն ամիրապետի օրով (833) Հոլ ոստիկանն է նստում Դուին. նրա տեղ հայերը Սմբատ սպարապետի և իշխանների միջնորդութեամբ նոր ամիրապետ՝ Մութասիմ Բիլլահից, (833—842) խնդրում են ազգի վրայ պատրիկ կարգել Սմբատ սպարապետի մերձաւոր ազգական Բագրատ Բագրատունուն— Մասունի հօգը, երևելի հայ իշխանին: Բագրատի պատրիկութեան օրով Բաբան անունով մի պարսիկ իշխան ապստամբութեան դրօշակ էր բարձրացրել (839)— ուղում էր Պարսկաստանն ազատի արաբական լծից: Բաբանի շուրջը բազմաթիւ զօրք էր հաւաքուել: Մութասիմ ամիրապետը դրա դէմ զօրքեր ուղարկեց, բայց յաղթուեցին: Բաբան, սիրտ առած, իւր յաղթական արշաւանքն ուղղեց Միջագետքի վրայ: Այդ միջոցին ամիրապետի զօրքի մէջ էր Մանուէլ Մամիկոնեանը, իւր ժամանակի անուանի քաջը, որ դրանից քիչ առաջ Բիւզանդիոնից էր եկել սիրաւիւր ընդունելութիւն գտել ամիրապետի մօտ՝ վշտացած յունաց Թէոփիլոս կայսրից, որին անգին ծառայութիւններ էր արել՝ փոխարէնն ապերախտութեան հանդիպելով: Ամիրապետը այդ քաջին ուղարկեց Բաբանի դէմ, և Մանուէլ Մամիկոնեան արիւնահեղ ճակատամարտի մէջ, որ տեղի ունեցաւ Տիգրիսի ափերին, ստիպեց Բաբանին քաշուել Հայաստանի կողմերը:

Բաբան չյուսահատուեց, նոր զօրք ժողովեց և, իւր գործողութիւնների կեդրոնը Սիւնեաց լեռներն ընտրելով, մըտքումը դրեց Հայաստանը կորզել արաբների ձեռից: Հայոց Սըմբատ սպարապետը իմաց արաւ ամիրապետին Բաբանի կրկին զօրանալը: Այդ ժամանակ Մանուէլ Մամիկոնեանը կրկին

Բիւզանդիոն էր հրաւիրուել, նրա տեղ ամիրապետն ուղարկեց Աւֆշին ղօրավարին: Աւֆշին, ղօրացած հայոց ալրուձիով՝ Արարատայ կողմերում, վճռական պատերազմի մէջ խորտակեց Բաբանի ղօրութիւնը: Սմբատ սպարապետի որդի երիտասարդ Սահլ աննման քաջութեան օրինակ տուեց՝ կենդանի բռնելով Բաբանին ու բերելով Աւֆշինի մօտ:

Աւֆշին Բաղդադ վերադառնալով՝ ամիրապետի առջ շատ գովեց Սմբատ սպարապետին և ժանաւանդ նրա որդի Սահլին. և մինչ ամիրապետն ուղում էր մեծ պատուի տիրացնի Սահլին, մեռաւ երիտասարդ հասակում: Աւֆշին գովելով Սմբատ սպարապետին՝ սաստիկ չարախօսեց նրա ազգական՝ հայոց Մեծ Պատրիկ Բագրատ Բագրատունուն՝ մեղադրելով նրան պատերազմի ժամանակ չօգնելու համար: Նոր ամիրապետը, Զաւրէ, և Զաֆար կամ Մութավաքիլ (յուսացող առ Աստուած) ըստ երոպական պատմաբանների, (847—861) ուղարկեց Աբուսէթ ղօրավարին, որ բռնի Բաղրատ Բագրատունուն ու շղթայակալ ուղարկի Դամասկոս, ուր այդ ժամանակ Բաղդադից տեղափոխել էր նա իւր աթոռը:

Զաֆար Մութավաքիլը Աբրահան հարստութեան ամենալիբը ամիրապետներից մինն էր. ամբողջ պետութեան մէջ այս ամիրապետը իւր վեպիր Ֆաթախի հետ անբարոյակաութեան կողմից հաւասար չունէր (Շլօսեր):

Մոլեռանդ ամիրապետը հրամայեց, որ ըստ հպատակների, մահմեդականներից բացի, արտաքին նշաններ ունենան, որոնցով կարելի լինի ջոկել նրանց ուղղափառներից. այն է՝ վզներիցը պիտի կապարէ կնքած ծանրութիւն լինէր կախուած, սովորական գօտիների տեղ թոկ պիտի կապէին մէջքերը, երկար, սրածայր փափախ պիտի դնէին գլխներին: Զի նստելու իրաւունք չպիտի ունենալին. նստածները էլ կամ ջորի պիտի լինէր: Հրամայուած էր քրիստոնեաներին հոգնելից սատանաների պատկերներ կախել, իսկ տներում կուռքերի ու խոզերի նկարներ պիտի լինէին պատերից կախած:

Ահա այս խրոխտ ամիրապետն ուղարկեց Աբուսէթին, որ շղթայակալ իրեն հասցնի հայոց Մեծ Պատրիկին: Աբուսէթ եկաւ Տարօս և լաւութեամբ յաջողուեց նրան բռնել ու շղթայել Բագրատ Բագրատունուն: Այդ ժամանակ, ահա, Սասունցիք, որ անչափ սիրում էին իրենց իշխանին, Գրիգոր II Մամիկոնեանի փառջնորդութեամբ ընկան Աբուսէթի վրայ, սպանեցին նրան, ցրեցին ղօրքը՝ ազատելով Բագրատունուն:

Սասունցիներին այդ ասպետական քաջագործութիւնը, սակայն, անագորոյն աւերածութեան պատճառ դարձաւ ոչ միայն ամբողջ Հայաստանում, այլև նրա հարևան երկրներում — Աղուանից և Վրաց աշխարհներում:

Ամիրապետն ուղարկեց իւր դաժանագոյն զօրավարներին՝ մէկին՝ Բուղային, հրաման տալով տալն ու վրայ անել ամբողջ Հայաստանը, իսկ Տաբօնում քարը քարի վրայ չթողնել: Բուղան արեամբ ողողեց սկսած Արածանու (արևելեան Եփրատի) հովտից մինչև կովկասեան լեռնաշղթան. բոլոր հայ իշխաններին շղթայակապ, բոկոտն և գլխաբաց քշեց Դամասկոս: Այդ իշխանների հետ էր և Գրիգոր Մամիկոնեանը, որի վրայ առանձնապէս բարկացած էր ամիրապետը, իբրև ծայրահեղ հողի վրայ:

Ամիրապետը հայ իշխանների առաջ երկու ճանապարհ դրեց՝ ընդունել իսլամի հաւատը՝ տիրանալ աշխարհային փառքի կամ խմել դառնութեան սոսկալի բաժակը: Բոլոր հայ իշխաններին նրեք ոգի միայն բացարձակ յայտնեցին իրենց պատրաստակա՞նութիւնը՝ դատարկել դառնութեան բաժակը. այդ երեք փառաւոր հայից մինը Գրիգոր Մամիկոնեանն էր, մինը Բագրատունեաց իշխանութեան հիմնադիր Աշոտ I—ի հայր Սմբատը, որ հաւատին հաստատ մնալու համար խոստովանող ասուեց, և երրորդը՝ անմահ Ստեփաննոսը, որ զարմանալի տոկունութեամբ դիմանալով սոսկալի տանջանքներին՝ արիաբար նահատակուեց, իսկ Գրիգոր Մամիկոնեան, որին մենք Գրիգոր II ենք ասում իւր պապի հետ չխառնելու համար, մի հանգով բանտից ազատուելով դուրս եկաւ Բագրևանալ գաւառը և, այն տեղից էլ՝ իւր հաւատարիմ ծառայի հետ Գաբաղենից սահմանը համեմելով՝ Թագնուեց մի քարանձաւում, ուր և մի շաբթից յետ մեռաւ (855):

Մութա վաքիլ ամիրապետը Ատրպատականի Ահմէդ ոստիկանի վրայ սաստիկ հրաման ուղարկեց, գետնի տակից էլ լինի, գտնի Գրիգոր Մամիկոնեանին ու Դամասկոս ուղարկի: Ահմէտ ոստիկանը մարդ ուղարկեց Աշոտ I-ի մօտ, որ գտնի Գրիգոր Մամիկոնեանին. սա էլ, իմանալով հանգուցեալի տեղը, գլուխը կտրել տուեց և ուղարկեց ոստիկանին՝ ասելով թէ՛ ուզում էր Յունաստան անցնի, բայց չթողի:

Այսպէս ընկաւ Մամիկոնեան տան վերջին պատմական անձնաւորութիւնը, որով հայերիս մէջ վերջանումէ մի ազնիւ, մի հերոս տոհմ, որ իւր ամբողջ գոյութեան ընթացքում ոչ թէ դատարկ փառքերի ետեից էր ընկած, այլ իւր ազգի շինութեան վրայ էր մտածում. ազգի համար էր շունչ քաշում, նրա համար էր շունչ տալի:

Ա. ԱԳԱՊԵԱՆ